

ТМ	Г. XXXV	Бр. 1	Стр. 323-329	Ниш	јануар - март	2011.
----	---------	-------	--------------	-----	---------------	-------

Приказ дела
Примљено: 2. 2. 2011.

Сузана Марковић-Крстић

ПРИРОДНОСТ ЖИВОТА У СЕЛУ*

Ратко Р. Божовић у књизи *Природност села. Огледи о црногорском селу* представља широки спектар отворених проблема руралних простора Црне Горе, са посебним освртом на културни контекст начина живота у данашњем црногорском селу. Свестан предности интердисциплинарног приступа аутор зналачки тражи место црногорском селу негде између природе и друштвеног прогреса, између традиционалног и савременог. При томе се сусреће са многобројним еколошким, демографским, културним и социјалним проблемима који ремете „природност“ живота у селу, односно природну симбиозу људи и простора.

У контексту развојне пројекције црногорског села Р. Р. Божовић разматра читав низ значајних питања која представљају својеврстан прелудијум за разумевање неких његових данашњих карактеристика. Књигу чине седам поглавља, односно радови који су раније објављени у часописима и зборницима, у којима су изложене одређене тематске области о црногорском селу са становишта социолошке науке. Поглавља су повезана заједничком еколошко-социолошком визијом села као природног, социјалног и културног простора у коме се остварује нови, аутентично људски и квалитетнији начин друштвеног живота од оног какав је створила стихијска индустријализација и пратећа урбанизација савременог црногорског друштва.

Аутор на самом почетку, у *Уводу*, истиче своју намеру да укаже на стање црногорског села какво оно сада јесте, али и да покаже какво је оно било у прошлости, а посебно – какво оно може да буде да би било истовремено интересантно и корисно не само за своје житеље, него и за друштво уопште. Под природношћу села аутор подразумева савремено живљење у селу као „оази здравог живота“ и то не само за сталне становнике него и за друге, посебно туристе. Овај природан начин живота је остварљив у Црној Гори, између осталог, захваљујући израженим климатским контрастима који су детерминисани њеним географским положајем са разноликом конфигурацијом терена. Аутор истиче да климатске разлике, које се крећу у распону од приобално-медитеранске до континентално-планинске, односно од ужареног сунца па до тачке никада отопљеног снега на планини (Дурмитору), Црну Гору чине посебно атрактивном, како за производњу квалитетне (природне) хране, тако и

suzana@filfak.ni.ac.rs

* Божовић, Р. Р. (2010) *Природност села. Огледи о црногорском селу*. Никшић: Институт за социологију, Филозофски факултет.

за организовање рекреативно-релаксационог туризма (и приморског и планинског). Међутим, аутор са посебним нагласком истиче да је развој црногорског села у „новом руху“, посебно брдско-планинског, предуслов за развој сеоског туризма (као етнотуризма и екотурузма).

У првом поглављу *Екологија и култура живљења* Р. Р. Божовић истиче значај еколошке свести за стварање нових услова привређивања на селу. У савременој научно-технолошкој цивилизацији аутор препознаје „неприродан“ однос према природи, јер се експанзијом обрушава на природу и руши природну околину, а и саму човекову природност. Он повезује наглу индустријализацију и урбанизацију са континуираним стварањем неусклађености између природне и вештачке средине. У том смислу, поставља неколико питања – чему и зашто екологија, шта може екологија после опште девастације природе и људске природности, онда када се земља све више претвара у прометно-потошачко добро?

Аутор уочава последице „безбрижне“ привредне политике у периоду транзиције када се није водило рачуна о чувању и одржавању природних ресурса. Откривајући последице политичко-привредне праксе, аутор наглашава стварање огромног баласта између села и града, између пољопривредне и индустријске зоне. На тај начин се формирају два међусобно различита простора, један је опустошени од привређивања и становништва – брдско-планински и други пренатрпани, који се све више спаја, почев од градских агломерација, па преко приградских насеља, све до равничарских села која су ближа градовима. Стога се у новим облицима привређивања утемељеним на приватној својини, тржишној утакмици и политичкој демократији, сматра Божовић, мора више водити рачуна о општој култури живљења која подразумева развијање еколошке свести на свим нивоима људске егзистенције.

Друго поглавље *Село између природе и прогреса* представља ауторово виђење поремећаја у сеоско-приградском амбијенту и могућности села као оазе здравог живота. При томе, наглашава да иако су приградска села, а поготову од града удаљенија равничарска села у почетним фазама индустријализације у значајној мери заостајала по развијености инфраструктуре у односу на градове, ипак се у другој фази индустријализације приближавају градским условима живота. Успоставља се истовремени процес – урбанизација села и рурализација градова, захваљујући приближавању „напреднијих“ села градовима и најезди сеоског становништва (претежно из планинских и удаљених брдских села). Тако се и губи склад између села (сеоског начина живота) и природног амбијента, тј. између основних природних услова и карактеристика новог начина живљења и привређивања на селу.

Нарушавање сеоског природног амбијента одвија се, између осталог, градњом кућа-двораца на плодном земљишту, најчешће на најбољој парцели, што одузима земљи могућност да „рађа“ пољопривредне плодове. С друге стране, смањивање плодног земљишта најчешће условљава интензивнију експлоатацију преосталог дела, па се оно подвргава вештачким стимулансима да би се из њега добило што више приноса ради веће тржишне добити. Аутор, при том констатује да је загађивање земље двоструко условљено, прво, неадекватним схватањем прогреса друштва и друго, немарношћу према природним условима живљења, као и постојањем себичних интереса. Тако сељак, по њему, постаје „недоречени грађанин“, незадовољан сопственом егзистенцијом, растрзан између још увек природних услова живљења и нових налета индустријализације и урбанизације.

Аутор вешто запажа хетерогеност села, односно истиче да су у црногорском селу заступљена старачка и мешовита домаћинства, потом становници (сезонско-привремени или викенд посетиоци) из градских агломерација међу којима има и интелектуалаца. Зато село има могућности да рестауира природнији човеков однос према спољашњој природи и да тако спаси не само природност живљења становника села, него и да подстиче природније живљење оних који живе ван тог простора, у градским агломерацијама. Наиме, аутор излаз проналази у враћању села и сеоског начина живота природи, у коришћењу природе, а не у њеном изабљивању и загађивању. За њега прогрес подразумева обезбеђивање селу низа предуслова као што су: адекватна инфраструктура, механизована обрада земље, мелиорација, стимулисање производње здраве хране уз помоћ кредита, разумна пореска политика, организовано откупљивање пољопривредних производа, културни развој села и адекватно образовање младих људи.

Од посебног значаја је сагледавање *Начина живота у равничарским селима Црне Горе* у трећем поглављу књиге. Р. Р. Божовић истиче да су црногорска села веома различита: од пространих у равницама, до села у голом црногорском кршу. Равничарска села су претежно смештена у близини градских насеља, нека у познатим пољима, посебно у басенима река Зете, Мораче, Бојане и басену Скадарског језера. Равничарска села смештена у близини градова су у предности у односу на друга села не само због бољих услова материјалне егзистенције њихових житеља, него и због лакшег и бржег примана утицаја градско-урбане цивилизације. Начин живота различитих категорија становника равничарских села је посебно поље интересовања аутора.

Аутор наглашава да је у првој фази индустријализације дошло до стварања армије сељака-индустријских радника (полутана), посебно из равничарских села када су они такорећи одједном постали произвођачи са једном ногом у индустрији, а другом у пољопривреди. Истовремено, у равничарска села долазе „оригинални сељаци“ који силазе с планина и брда у равнице. Тако равничарска села „трпе“ двоструки утицај, поред утицаја дошљака („правих сељака“) истовремено „трпе“ утицај градске цивилизације услед све чешћих комуникација са градским начином живота, посебно школовањем деце и радом у граду (највише у индустрији). Наиме, после прве рурализације нагло индустријализацијом и апсорпцијом радне снаге из удаљених села (брдско-планинских и планинских), градови доживљавају другу рурализацију урбанизацијом равничарских села која су ближа граду и њиховим присаједињењем градским агломерацијама.

Промене у начину привређивања утицале су на то да се и живот становника у равничарским селима знатно промени. Аутор истиче да је животни стандард порастао, услови рада су олакшани, а опремљеност стамбеног простора је напредовала до нивоа услова живота у граду. Комуникација са градском средином је интензивирана не само на релацији село-град, већ и у обрнутом смеру, град-село. То је у утицало на појаву разлика у вредносним оријентацијама становника ових села. Млађи становници, посебно школовани, иако на суженом обрадивом земљишту и са бољом техничком опремљеношћу, све мање желе да стално бораве у селу. Они више од старијих преферирају луксузније живљење, које често није усклађено са њиховим материјалним могућностима.

У четвртом поглављу *Нестајање брдско-планинског села (са посебним освртом на Голију)* Р. Р. Божовић указује на немотивисаност Црногораца да раде у пољопривреди, као и на потребу за ревитализацијом брдско-планинских села. На примеру Голије, краја који је историјски опстајао између Херцеговине и Црне Горе, који је типичан за динарско-крашки систем и привредно је нејнеразвијенији, показује социодемографске, просторне и економске последице процеса деаграризације. Неразвијеност се, при том, илуструје малим бројем становника и континуираним миграционим процесима на релацији село-град на овом подручју. Миграциони процеси су, са своје стране, утицали директно или индиректно на атомизацију породице одласком виталних младих мушкараца у градове, услед чега долази до смањења наталитета и природног прираштаја. Указује на то како је прва фаза индустријализације условила феминизацију села, да би у другој фази дошло до маскулинизације, када женска омладина напушта село ради школовања и запошљавања у граду. Резултат ових процеса на Голији је депопулација средње и младе генерације. Аутор стога предлаже мере које треба предузети да би голијска села била привлачна за живот: модернизовање пута Никшић-Крстац, опремање пољопривредне производње механизацијом, расно побољшање животиња, увођење нових воћних сорти и новог семена, примена агротехничких мера, боља организација откупа пољопривредних производа.

Да би илустровао демографску пустош црногорских села аутор износи статистичке податке о процентуалном уделу сеоског и градског становништва током периода 1948-2003. године. Показује да је 1948. године у Црној Гори било 78,7% сеоског становништва, 1991. године 41,7%, да би 2003. године удео сеоског становништва био 38,7%. Поред тога, указује на то да се смањује и број становника у селима, јер је 1948. године седам села имало до 25 становника, а 2003. године 260 села, док је 26-50 становника имало 31 село 1948. године, а 165 села 2003. године. Данашње црногорско село (посебно брдско-планинско) које је захваћено процесом демографског старења, по аутору, задобија нову моћну улогу која је усмерена у правцу развоја сеоског туризма и то у двоструком смислу. Прво, кроз етнотуризам у време организованог туризма, као и стално борављење на селу са уживањем у природном амбијенту са здравом, природном храном и организованим укључивањем у сеоски начин живота и друго, путем што интензивније и сигурније производње природне (домаће) хране. То подразумева рехабилитацију изворне пољопривредне производње, како од стране сталних становника, тако и од стране сезонских или повремених становника села. Тиме би село постало атрактивно и за сељаке и за грађане, при чему то не би било традиционално село, него, једно ново, савремено село које би привлачило разноврсне житеље који би доприносили његовој ревитализацији.

У петом поглављу *Облици дјеловања интелигенције на селу у Црној Гори* аутор приказује неке специфичности црногорског села и интелигенције на селу. Истиче да је Црна Гора, иако мала и економски неразвијена средина, стално „регрутовала“ бројну и изразито стваралачку интелигенцију. Међугенерациска покретљивост је била наглашена код најнижих слојева на друштвеној лествици, посебно код црногорских сељачких слојева. Покретљивост је, по аутору, условљена објективним околностима, оскудним условима живљења, али је подстакнута и менталитетним и карактеролошким склопом, па и лако адаптабилношћу на друге средине.

Аутор у специфичности црногорског села убраја и мали број становника у селима, мањи посед, важење обичајног права о наслеђивању некретнина само за мушку децу, као и смањивање највећих поседа путем продаје дела имовине онима са малим поседом или без поседа у које спадају и градски становници (викендаши). У складу са специфичностима црногорског села, аутор наводи да однос интелигенције према сеоском животу и пољопривредној производњи има различите облике испољавања: стално борављење, повремено борављење, за време годишњих одмора и принудних одсустава. Однос интелигенције према селу и пољопривреди, по аутору, огледа се у природнијем и ближе старом (скоро изгубљеном) живљењу на селу него што то чине сада стални становници села (сељаци). Наиме, интелигенција или обнавља старе куће за функционално становање или гради природније (скромније) нове куће (викендице) прилагођене нормалним (а не грандоманским) потребама. Оријентација интелигенције на виши квалитет живота условљава и једноставије и природније опремање дворишта. Аутор сматра да интелектуалци на селу могу бити најупорнији и најдоследнији протагонисти производње квалитетне и здраве хране. Поред тога, интелигенција има значајну улогу у погледу давања иницијатива за развој села, као што је изградња сеоске инфраструктуре и других облика стварања цивилизованијих услова за живот у селу.

У шестом поглављу *Просторна и социјална (не)покретљивост младих у селима Црне Горе* аутор се суочава, најпре, са различитим одређењима појма омладина и млади, а затим разматра позицију младих у селима Црне Горе у новијој историји. Он сматра да је генерација младих у црногорским селима у дугом „историјском ходу“ била, до појаве индустријализације друштва, претежно статично-хомогена друштвена група. Наиме, млади су се између два светска рата репродуковали у истој социјално-статусној равни, осим спорадичних прилика када су претежно имућније породице школовале поједине синове за (под)официрска, учитељска, свештеничка занимања. Међутим, индустријско-урбанистички бум после Другог светског рата произвео је рурални шок који је сељаштво све више изгонио из села и из пољопривреде. Како је претежно из села одлазила млада мушка радна снага, то се у селима све више успостављала диспропорција између младих-стarih и мушких-женских, што је довело до старења и феминизације села. Млади људи са села нису само одлазили у градове, већ и у иностранство. По повратку из иностранства нису се враћали родном селу (поготову брдско-планинском). Најчешће су градили или куповали куће у градовима, на приморју или у селима која су ближа градовима. Тако су уз просторну покретљивост остваривали и специфичну социјалну промоцију.

Школовање доприноси, по аутору, мењању редоследа приоритета младих људи на селу: на првом месту је занимање за које су се школом квалификовали, па тек онда као допунско долази пољопривредно занимање. Оно је посебно мењало положај женске деце. Пред њима се отварају два канала социјалне промоције и евентуалне међугенерациске покретљивости: запослење и стицање независности од материјално-пољопривредне егзистенције и заснивање брака са момком из града и тиме дефинитивно одвајање од села. Тако, сматра аутор, после извесног времена долази до реструктурисања младог становништва у селима, када уместо претходне феминизације изазване налетом индустријализације настаје супротан процес. Наиме, село све више оптерећује вишак младих и средовечних мушкараца – нежења.

У овом поглављу посебно место заузима ауторово виђење неравномерне заступљености младих људи у црногорским селима. Наиме, заступљеност је различита, креће се од оних „замрлих“ села у којима нико не живи или у њима живе стари људи, све до равничарских села која су ближа граду у којима се повећава број школованих и незапослених младих становника. Аутор наглашава да је међу младима на селу бројчано најмање „младих сељака“ и да је неопходна коренита измена постојећег друштва (а не младих). Осим тога, истиче да је положај младих људи у селима Црне Горе посебно погоршан у време транзиције. Наиме, повећава се број оних који напуштају студије, опада нупцијалитет и наталитет, а развод бракова младих људи постаје честа појава. Аутор потом указује на то да они чак немају ни могућност избора коју су имали њихови родитељи, без обзира што су образованији. Закључује да се млади људи у црногорском друштву засада налазе у статичној друштвеној позицији, пошто им је блокирана просторна и социјална покретљивост, и то не само вертикална него чак и хоризонтална.

У последњем, седмом поглављу, *Могућности и облици повратка „грађана“ селу у Црној Гори* аутор указује на проблем пренасељености градова и равничарских села. Пренасељеност се највише јавља услед немогућности одржавања породичне егзистенције на малим земљишним поседима и немогућности запошљавања у ванпољопривредним делатностима у условима изразите економске кризе. У таквим околностима, када све више „проговара“ егзистенцијални фактор као „зов спашавања“, они који то могу, једни стално а други повремено, враћају се селу и почињу да се на мањим парцелама баве пољопривредном производњом. Међутим, аутор истиче да црногорско село данас више није само полигон опскрбљивања егзистенције сталних становника у њему и егзистенције грађана разних категорија, него све више постаје полигон разних облика трговине, шверца, као и неке врсте мануфактурне производње.

Аутор сматра да црногорско село, приморско и планинско, може посредно и непосредно бити значајна основа развоја туризма. Посредна улога села за развој туристичке привреде одвија се преко производње природних прехранбених артикала. С друге стране, непосредна улога може афирмисати село путем изградње атрактивних туристичких објеката у природно занимљивим амбијентима, као и преко опремања постојећих приватних објеката. Тенденција окретања селу, поготову у сврху производње природне хране, по аутору, не догађа се само због нужно-егзистенцијалних разлога, него и због преферирања бољег и разноврснијег квалитета живота. Повратак селу представља разумније вредновање природних добара, а тиме и њихово природно ефикасније коришћење у циљу потпунијег задовољења и развијања људских потреба.

На темељу обимног теоријског и емпиријског искуства бројних истраживача широког поља руралне и урбане проблематике Ратко Р. Божовић је „изградио“ особени социолошки и културолошки приступ селу. Сагледао је црногорско село у историјској перспективи, показао је какво је оно било у прошлости, какво је данас, али и указао на то какво би требало да буде сутра. Аутор при томе вешто конципира своје виђење села и живота у њему као услова остваривања природности живота, а не само као базу за пољопривредну производњу. Истовремено скицира путеве, односно проналази излаз у ревитализацији села, посебно кроз комплементарни развој пољоприв-

вреде (производњу здраве природне хране) и туризма. С обзиром на то да је ова књига отворила многа значајна питања везана за прошлост, садашњост и будућност села, може да послужи као путоказ новим истраживачким настојањима да се сагледа и разуме сеоски начин живота и потреба за остваривањем природности села. Такође, књига садржи поруку и поуку да је чување и развијање сеоске традиције предуслов стварања и изграђивања културног идентитета и савременог друштвеног живота, па је и њено читање велики корак ка остварењу тога циља.